

The background image is a photograph of a park. In the foreground, a person is sitting on a bench with a bicycle parked next to them, looking towards a pond. In the middle ground, there is a large, ornate gazebo with a white roof and dark columns. To the right of the gazebo, a group of people is sitting on the grass, and several bicycles are parked nearby. In the background, there are large trees and a few cars parked on a street. The sky is overcast.

CASCADE

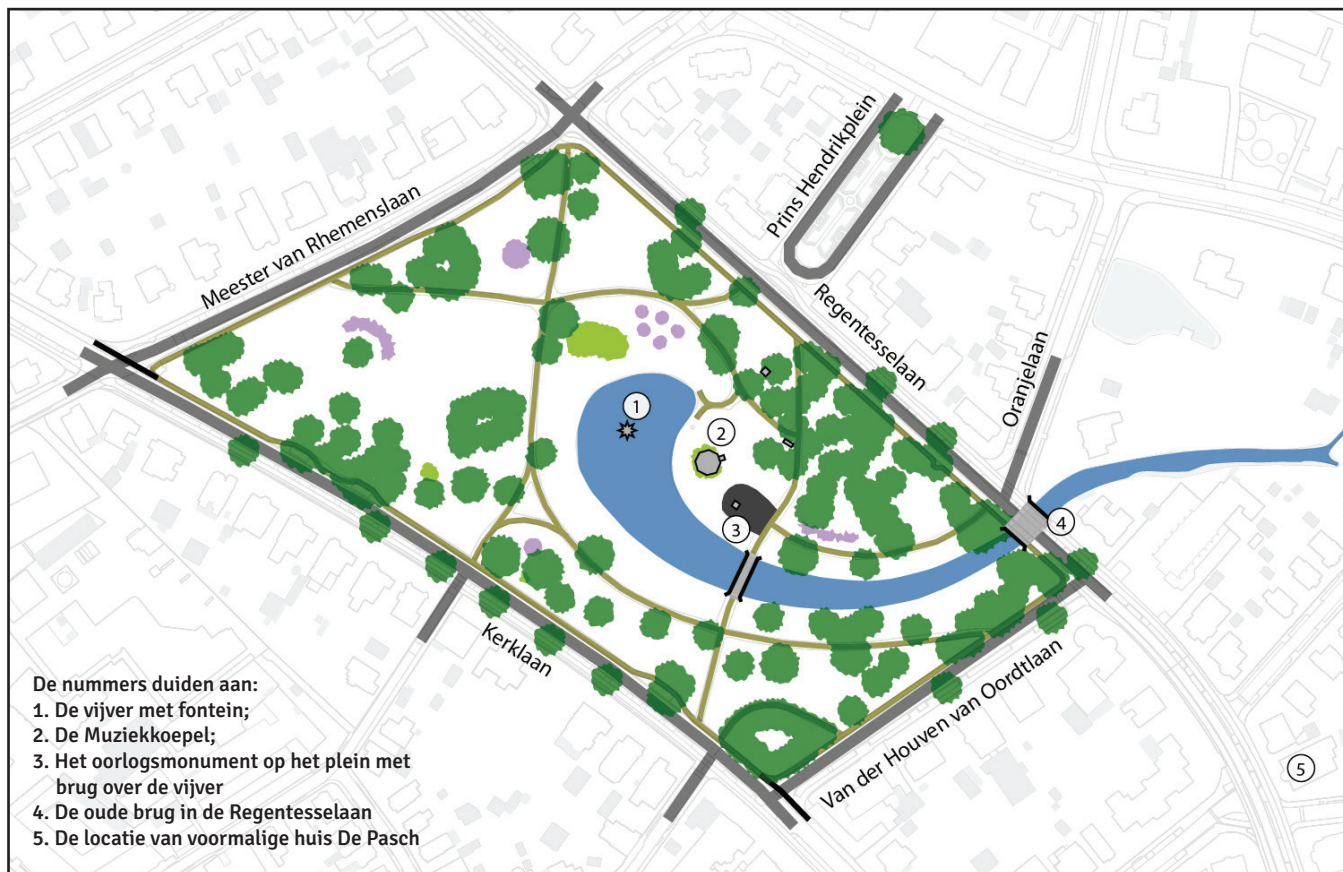
bulletin voor tuinhistorie

Jaargang 2023 (32)

Kees van Dam

Afb. 1. Weergave van de situatie van het Oranjepark omstreeks 1900.

Afb. 2. Tekening van de huidige situatie van het Oranjepark in Apeldoorn.

TWEE STADSPARKEN, TWEE GESCHIEDENISSEN

WAT ZEGT DE CONFRONTATIE ONS?

KEES VAN DAM

Afb.3. Ontwerp verkavelingsplan voor De Pasch, door architect Jacobus Hogeweg, uit circa 1874. Het Oranjepark is het groengebied tussen de vier rechte wegen. Rechts daarvan lag huis De Pasch met opvallende ovale padenstructuur (waarvan onzeker is of dit zo bestaan heeft). De vijver in het Oranjepark was oorspronkelijk in ieder geval wel verbonden met een vijverarm rondom de tuin van De Pasch. (CODA, arch.nr. 370, inv.nr. 6)

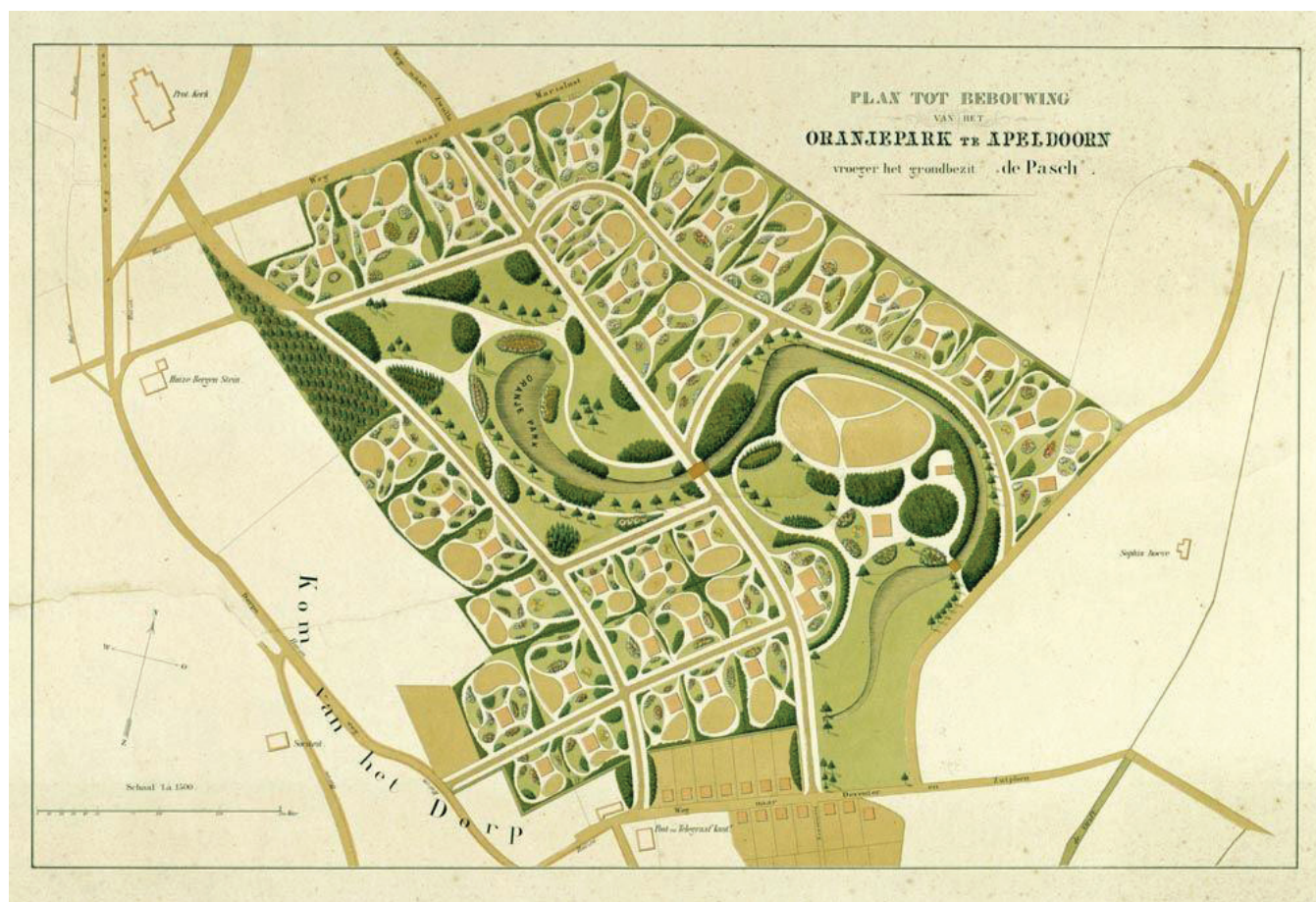
Afgelopen periode passeerden op het werk van de auteur twee stadsparken de revue, die ogenschijnlijk weinig tot niets met elkaar gemeen hebben. En toch leek het interessant om beiden eens met elkaar te vergelijken, om te zien wat de verschillen en gelijkenissen ons zouden kunnen leren over het fenomeen stadspark en de historische en ruimtelijke context waarin deze ontstonden en gedijden.

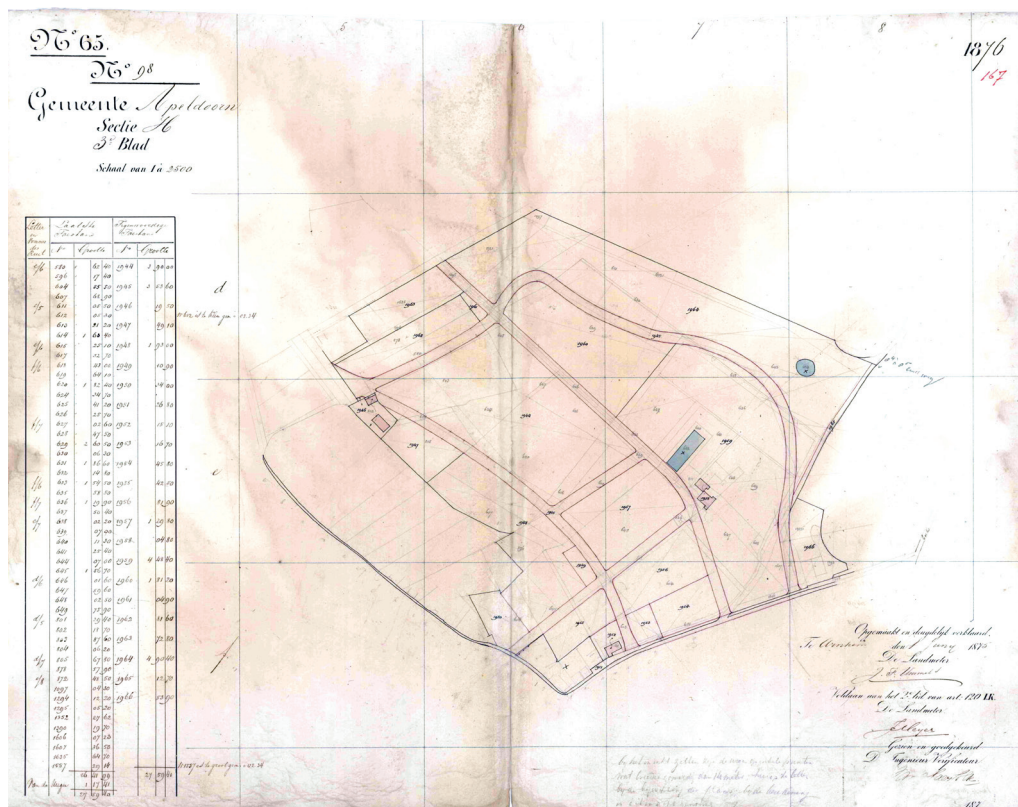
Ze liggen hemelsbreed bijna honderd kilometer uit elkaar: het Oranjepark in Apeldoorn en het Stadswandelpark in Eindhoven. Het Stadswandelpark ligt binnen de ringweg van Eindhoven, op loopafstand van het centrum en is zo'n 12 hectare groot. Het Oranjepark is ten noorden van het centrum van Apeldoorn gelegen, één kilometer vanaf het station en is

met ongeveer 4,5 hectare een maatje kleiner.¹ Beide parken zijn ontstaan ten tijde van de snelle en ingrijpende groei van Apeldoorn en Eindhoven aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw. Alvorens te kijken naar overeenkomsten en verschillen wordt kort ingegaan op de ontwikkelingsgeschiedenis van de twee parken.

Het Oranjepark in Apeldoorn

In de tweede helft van de negentiende eeuw groeide Apeldoorn spectaculair: van circa tienduizend omstreeks 1850 naar meer dan vijftienduizend omstreeks 1900. Het waren onder meer renteniers, oud-Indiëgangers en gepensioneerden die zich vestigden in Apel-

Afb. 4. Kadastrale hulpkaart met registratie van de aanleg van de wegenstructuur van de villawijk, opgemaakt in juni 1875. Het Oranjepark werd gerealiseerd in het min of meer rechthoekige vlak, kavel 1944. (Kadaster, HK APD01_H_167)

doorn. De stad had baat bij haar imago als 'koninklijk', de beschikbare en relatief goedkope gronden, goede voorzieningen, fraaie natuur en de gezonde lucht op het zand (ten opzichte van de geïndustrialiseerde steden in het westen van het land). Daarnaast nam de werkgelegenheid en bereikbaarheid (per spoor) toe.² Deze groei leidde tot een vraag naar huizen in het 'hogere segment', waar enkele particuliere ondernemers op insprongen.

Ten noorden van uitvalsweg van Apeldoorn naar Deventer lag het bescheiden landgoed De Pasch dat reeds in de achttiende eeuw moet hebben bestaan.³ De eigenaren besloten in 1874 tot veiling van het landgoed in meerdere kavels, waarbij reeds werd uitgegaan van een verkavelingsplan en waarin al enkele nieuwe wegen waren opgenomen.⁴ Het merendeel van de percelen werd op de veiling aangekocht door Hendrik Christiaan van der Houven van Oordt (1837-1901), die onder andere baksteenfabrikant was.⁵ Zelf zou hij tot 1886 op huis De Pasch gaan wonen, dat later -onder een volgende eigenaar- zou worden gesloopt en vervangen door een openbare leeszaal (Regentesselaan 8).⁶ Op de gronden van het landgoed bracht Van der Houven van Oordt een villawijk tot ontwikkeling, waar in

het centrum een park werd ontworpen, dat het eerste openbare wandelpark in Apeldoorn zou worden. De Zutphense tuinarchitect Jacobus Hogeweg (1799-1881) kreeg de opdracht een plan uit te werken voor verkaveling, wegen en parkinrichting (afb. 1-4).⁷

Van der Houven van Oordt wilde bewust een aangename wijk voor welgestelden creëren. Zo voorkwam hij de bouw van een armen-school door de gemeente direct naast het park, hetgeen *‘juist die mensen zou afschrikken,*

Afb. 5. Zicht over de vijver van het Oranjepark op villa's aan de Kerklaan, circa 1880-1890. (CODA, GA-008847)

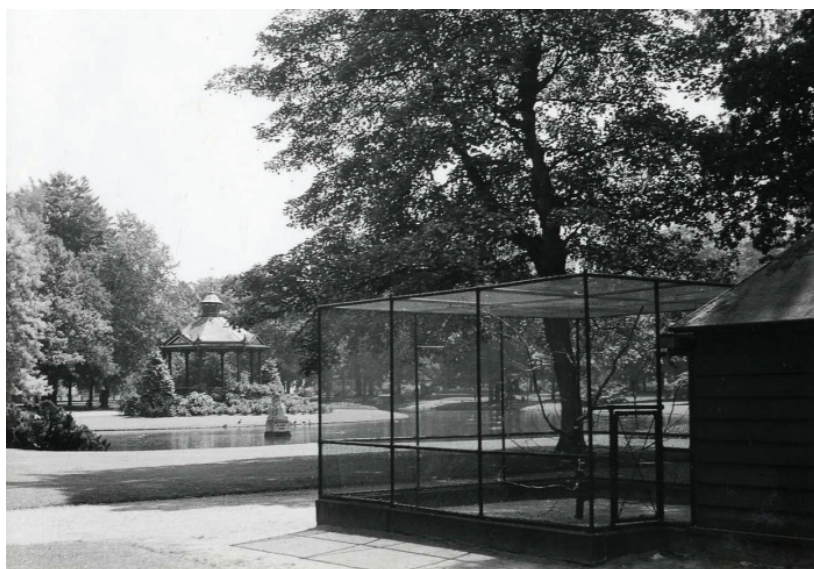

Afb. 6. Koepel met bloemperken, ca. 1900-1910.
(CODA, GA-008877)

welke om hun fortuin als anderszins juist voor Apeldoorn zeer gewenscht zijn.⁸ Ook nam hij in vroege verkoopaktes op dat er hagen op de scheidslijnen van de percelen moesten worden geplant, die door beide kopers zouden moeten worden betaald en onderhouden.⁹ Het park liet Van Houven van Oordt *'ten zijnen koste, aanleggen en van water voorzien, beplanten met heesters en bloemen, en gaf zulks, toen het gereed was, aan de gemeente ten geschenke'*.¹⁰ Dat was een gratieus geschenk aan de Apeldoornse gemeenschap, maar zal tegelijk voor ondernemer Van Houven van Oordt hebben bijgedragen aan de verkoopwaarde van de kapitale villa's die erop uitkeken (afb. 5).

Afb. 7. De volière en muziekkoepel, 1959.
(CODA, GA-035875)

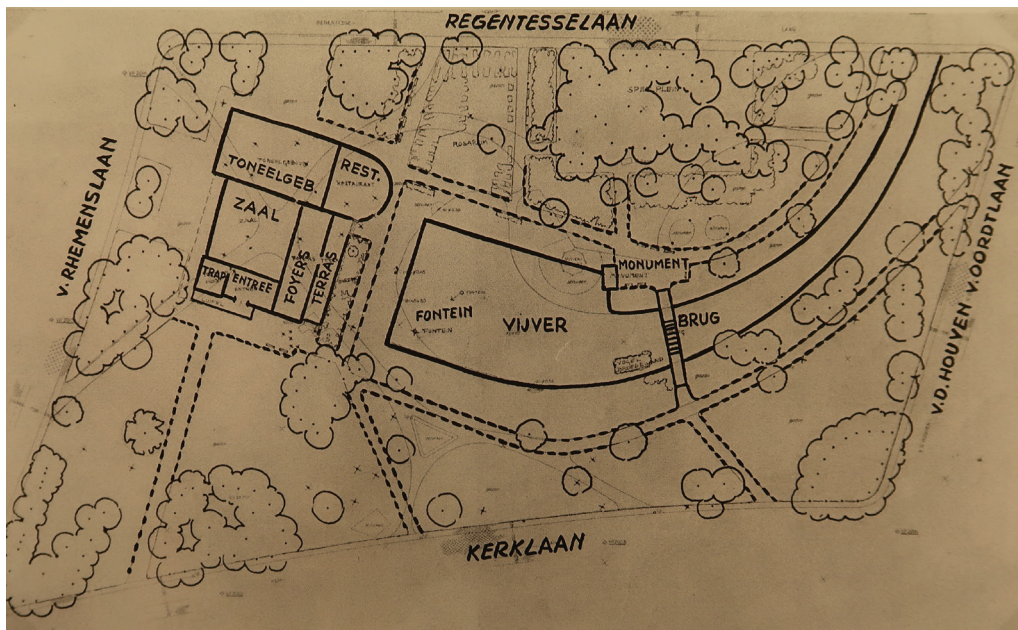

Naast het park werden de wegen aan de gemeente overgedragen, die er iepen langs plantte en lantaarns plaatste.¹¹ Aan deze wegen kwamen luxe woningen en tevens een H.B.S. (1877), een kostschool (1879) die in 1902 als hotel in gebruik werd genomen, een sociëteit (1879) en een kerk (1883).¹²

Het ontwerp van Hogeweg voor het park was nog in opdracht van Van der Houven van Oordt uitgevoerd, met centraal daarin een grote, gebogen vijver, met de oevers meebuigende wandelpaden, enkele bomenrijen en diverse bosschages, heester- en bloemperken. De grond uit de vijver zou zijn gebruikt om terreinen elders in de wijk op te hogen.¹³

Van landgoed De Pasch werden enkele onderdelen in het park opgenomen: de weg noordelijk langs het park (Regentesselaan), een bosschage aan de noordoostzijde en enkele bomen aan de zuidwestzijde.¹⁴ Verder werd het park geheel nieuw aangelegd. Nadat het aan de gemeente was overgedragen, zou deze naar verluid nog een redelijk bedrag hebben moeten investeren in onder meer plantsoen om het park af te maken.¹⁵ Op 13 mei 1876 werd het park als 'Oranjepark', in aanwezigheid van koning Willem III, geopend.¹⁶

In het Oranjepark kregen in de loop der tijd verschillende speciale objecten een plek: een herinneringsbank ter ere van H.C. van der Houven van Oordt (1892), een muziekkoe-

Afb. 8. Schetsplan voor de bouw van een schouwburg in het Oranjepark, 1959. Het plan vond geen doorgang. (CODA, arch.nr. 370, inv.nr. 201)

Afb. 9. Plattegrond in verband met de plaatsing van een oorlogsmonument in het Oranjepark en de aankleding van de locatie na verdwijnen van de muziekkoepeel, 1961. (CODA, arch.nr. 006, inv.nr. 9608)

pel (1898), een volière (1928) en een fontein (1932) (afb. 6-7).¹⁷ In 1958-1961 werkte de gemeente aan plannen om een 'cultureel centrum' (een schouwburg) en een oorlogsmonument in het Oranjepark te realiseren (afb. 8). De plannen riepen weerstand op bij de bevolking en de gemeente vroeg in 1959-1960 de Wageningse landschapsarchitect en hoogleraar Jan Tijs Pieter Bijhouwer (1898-1974) om advies.¹⁸ De bouw van de schouwburg zou uiteindelijk geen doorgang vinden, maar Bij-

houwer werd wel betrokken bij de inpassing van het oorlogsmonument, dat in 1960 een centrale plek in het park kreeg (afb. 9).¹⁹ Op zijn voorstel werd een brug over de vijver toegevoegd, vanuit 'wanderverkeersoverwegingen' en in verband met 'de behoefte om een hoger punt te vormen, nabij het monument, van waar de nieuwe grote vijver ten volle kan worden genoten'.²⁰ Deze verandering betrof in feite de enige grootschalige wijziging in het park sinds de aanleg (afb. 1-2).

Afb. 10. Het Stadswandelpark in vier fases (geprojecteerd op de huidige topografie):

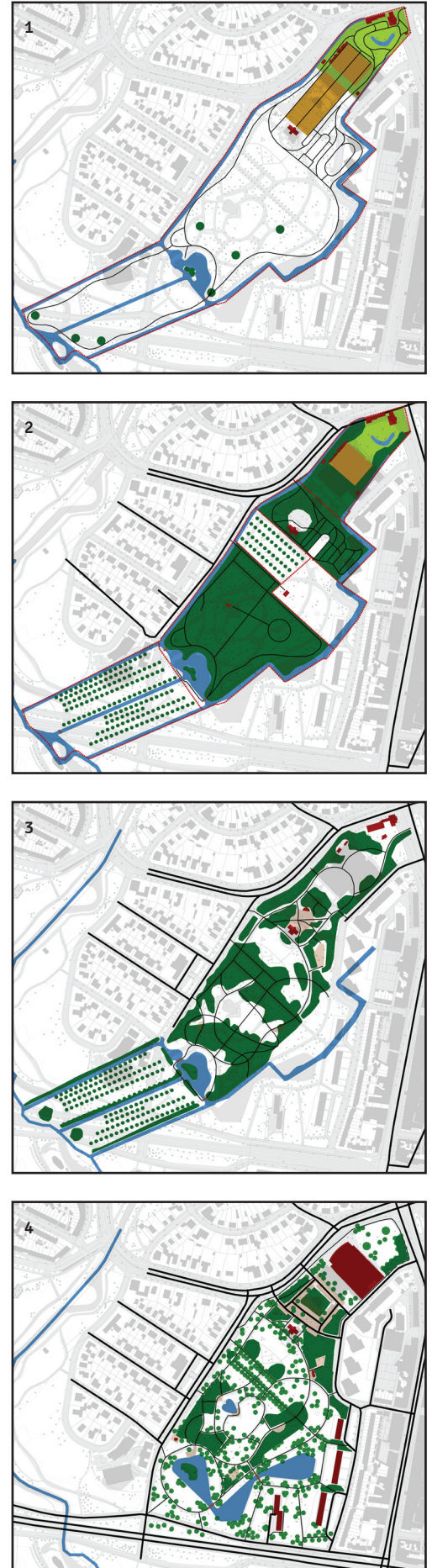
1. periode 1879-1891, landgoed Den Elzent onder Sinkel (onbekend is in hoeverre het plan exact werd uitgevoerd);
2. periode 1891-1923, na opdeling van het terrein;
3. periode 1924-1931, aanleg Stadswandelpark;
4. periode 1958-1964, uitbreiding van het Stadswandelpark en bouw schouwburg; (SB4; ondergrond: Kadaster, pdok.nl.)

Het Stadswandelpark in Eindhoven

In de gemeente Stratum, direct ten zuiden van Eindhoven, aan de 'Steenweg van Luik naar 's Bosch' (huidige Stratumsedijk) kocht fabrikant Henricus Franciscus Carolus Coolen (1826-1904) op een veiling in 1865 enkele percelen. Hier liet hij een fraaie villa met siertuin realiseren, die bekend zou worden als 'Huize den Elzent'.²¹ Omstreeks 1879 werden villa en tuin verkocht aan de Amsterdamse koopman Bernard Hermann Anton Sinkel (1853-1890). Sinkel breidde het bezit verder uit, tot aan de Tongelreep, een beekloop die iets verderop uitkwam in de Dommel. Met oog op de aanleg van een omvangrijk park werd tuinarchitect Leonard Antony Springer (1855-1940) gevraagd een ontwerp te maken en in het najaar van 1884 werd begonnen met werkzaamheden.²² Vanaf het huis en de bestaande tuin aan de Stratumsedijk bestond de nieuwe parkaanleg uit een grote moestuin met boomgaard, een later hieraan toegevoegd dienstgebouw, een geometrisch tuindeel, een groot wandelgebied met enkele kunstmatige terreinglooiingen, een parkvijver met eiland en een parkweide tot aan de Tongelreep waar omheen gewandeld kon worden.²³

In 1890 kwam Sinkel onverwachts om het leven op de Zuiderzee. De aanleg van het park was toen nog niet geheel afgerond, aldus een aantekening van Springer.²⁴ De weduwe bood in 1891 de goederen te koop aan, waarbij het terrein in verschillende delen werd opgesplitst.²⁵ De woning met tuin en een deel van de moestuin kwam in handen van fabrikant Johannes Josephus Schröder (1844-1917) en werd van 1919 tot 1929 door de zusters 'Ursulinen van Eindhoven' in gebruik genomen als huishoudschool en omgedoopt tot 'Sancta Ursula'.²⁶

Het deel ten zuiden hiervan, bestaande uit de moestuin, boomgaard, dienstgebouw en deel van de geometrische tuin, werd in 1892 in gebruik genomen als tuin en sociëteit van het 'Eindhovens Mannenkoor'. In de voormalige boomgaard werd een 'kiosk' (muziekkoepe) gebouwd voor buitenconcerten, terwijl de verdere omgeving werd ingericht als park. Het overige deel van het wandelpark werd door vier verschillende particulieren aangekocht, waarvan twee het in gebruik namen als 'lusthof' met een tuinhuis. Hubertus Johannes

Afb. 11. Tekening van de huidige situatie van het Stads-wandelpark in Eindhoven. De oranje stippellijnen geven enkele historische grenzen aan, waarbij van noord naar zuid zijn te onderscheiden:

- Voormalige villatuin, later tuin van de zusters Ursulinen:
1. Locatie van het voormalige hoofdhuis van Den Elzent;
2. Schouwburg 'Parktheater'

- Voormalige tuin van het Eindhovens Mannenkoor:
3. Muziekkoepeel;
4. Voormalig dienstgebouw van Den Elzent, later sociëteitsgebouw en 'Stadspaviljoen'

- Voormalig 'Bos van Smits':
5. Volière;
6. Radio-monument met hartvormige vijver;
7. Observatorium;
8. Parkvijver met eiland, oorspronkelijk door L.A. Springer op Den Elzent aangelegd

- Parkuitbreiding door F. Fontaine:
9. Nieuwe vijverarm met twee betonnen bruggen;
10. Studentenflat en
11. Drie wooncomplexen aan de Le Sage ten Broeklaan, opgenomen in het parkontwerp.

Arnoldus Smits (1850-1923) zou er een grote hoeveelheid eiken in rechte rijen laten aanplanten, zodat het bekend zou worden als het 'Bos van Smits'. Bestaande elementen uit het ontwerp van Springer, zoals terreinglooiingen, de parkvijver met eiland en enkele markante bomen werden hierin opgenomen.²⁷

In 1920 werd de stad Eindhoven samengevoegd met de omliggende dorpsgemeenten

Woensel, Tongelre, Stratum, Gestel en Strijp. In voorbereiding op deze uitbreiding maakten architect Josephus Theodorus Joannes Cuypers (1861-1949) en stadsarchitect Louis Joseph Petrus Kookken (1867-1940) in 1918 een Algemeen Uitbreidingsplan. Onder invloed van de ideeën over de tuinstad werd een hiërarchisch wegensysteem uitgedacht, voorzien van laanbomen of plantsoenen.²⁸ Na de annexatie werd onder de leiding van de directeur

Afb. 12. Uitsnede van het stedelijk uitbreidingsplan, met aanduiding van de deelgebieden van Den Elzent die door de gemeente Eindhoven waren aangekocht en werden samen-gevoegd tot park, ca. 1930. Met Romeinse cijfers zijn aangeduid de percelen die in eigendom waren geweest van: I) H.J.A. Smits, II) K.B. Leyten, III) Eindhovens Mannenkoor en IV) de zusters Ursulinen. (RHCE, 10161, inv.nr. 197)

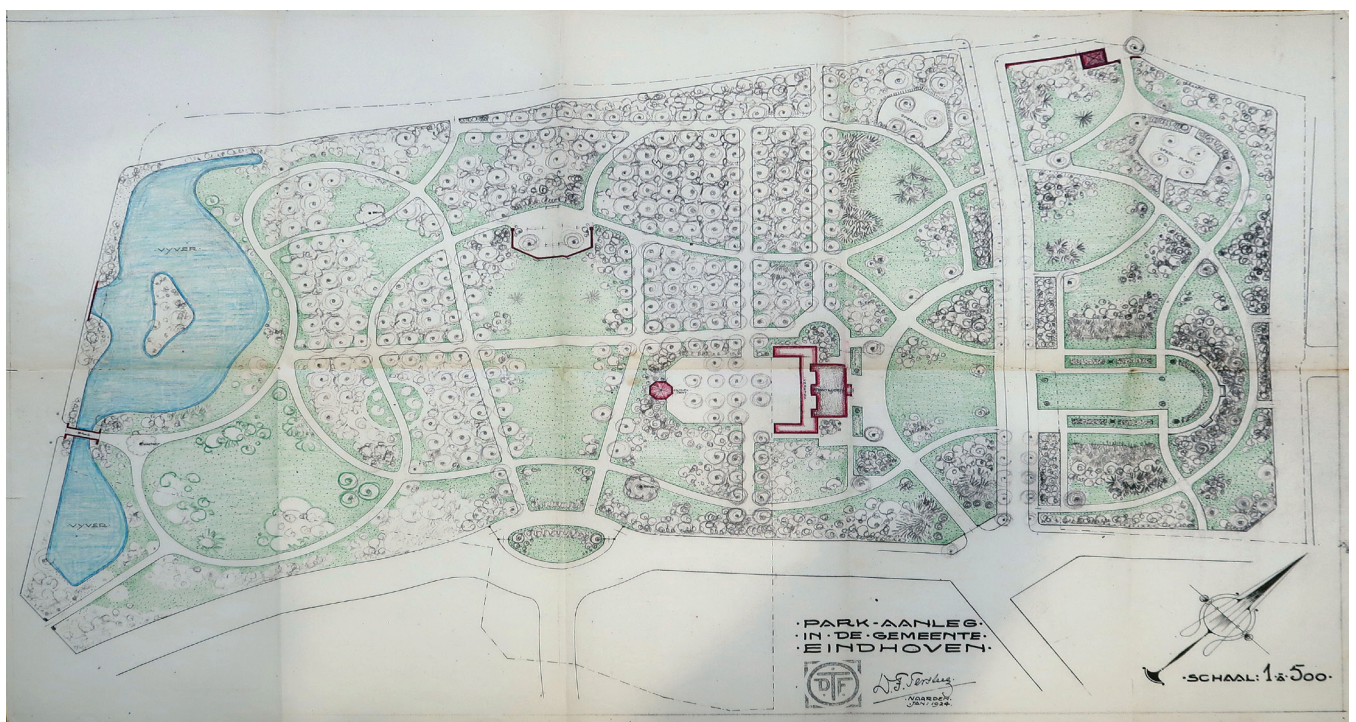
Afb. 13. Ingekleurde tekening 'Park terrein in de gemeente Eindhoven, schaal 1 à 500', door D.F. Tersteeg, januari 1924. De schets behoort tot een brief van directeur Gemeentewerken G.C. Kools d.d. 4 februari 1924 aan het College van B&W. Dit ontwerp is niet exact zo uitgevoerd: de bebouwing werd niet gerealiseerd, maar de bestaande rechte paden tussen de bomenrijen (midden) en enkele slingerpaden richting de vijver (links) zijn thans nog herkenbaar. (RHCE, 10247, inv.nr. 161-46F1-1924)

van Gemeentewerken Gerard C. Kools (1892-1961) een nieuw officieel uitbreidingsplan gemaakt, dat in 1921 werd gepresenteerd. Mede aansluitend op de bestaande radiale structuur van uitvalswegen en de geplande twee ringwegen werden groengebieden bestemd. Eén daarvan betrof het latere Stadswandelpark, aan de noordzijde aansluitend op de nieuwe binnenring en aan de zuidzijde op de Tongelreep,

de groenzone langs de Dommel en de buitenringweg (afb. 12).

Vooruitlopend op de annexatie had de 'Stad Eindhoven' al interesse getoond in het sociëteitsgebouw en de tuin van het Eindhovens Mannenkoor en in 1920 waren deze overgenomen door de gemeente. In 1921 overtuigde Kools het gemeentebestuur om de tuin in te richten en open te stellen als stadspark.²⁹ Eindhoven kende nog geen publiek wandelpark nabij het centrum en de tuin van het Eindhovens Mannenkoor bestond reeds uit bruikbaar opgaande beplanting en kreupelhout. Er zou alleen een 'deskundige bewerking' tot plantsoen en plaatsing van enkele banken en een nieuw, goed afsluitbaar draaihek nodig zijn; een investering van in totaal 1000 gulden.³⁰ Op 21 juni 1921 werd het Eindhovense stadspark feestelijk geopend.³¹

Voor de verdere uitbreiding van het park werden in 1923 de gronden van H.J.A. Smits door de gemeente Eindhoven aangekocht.³² De Naardense tuinarchitect Dirk Frederik Tersteeg (1876-1942), die reeds in Eindhoven werkte aan het Philips-de Jonghpark, werd om advies en een ontwerp gevraagd.³³ Tersteeg was gevraagd zoveel mogelijk 'het aanwezige [te] laten staan en benutten', waarbij de werkzaamheden uitgevoerd konden worden door werklozen en de uitgaven zoveel mogelijk ge-

dekt konden worden door verkoop van (een deel van) de 898 kapbare bomen en het hakhout.³⁴ Diverse bestaande elementen werden gehandhaafd en opgenomen in het ontwerp, zoals de door Springer ontworpen parkvijver aan de zuidzijde, lanen uit de bosaanleg van Smits en enkele oudere bomen.³⁵ In het ontwerp werd tevens rekening gehouden met beoogde grondaankoop aan de oostzijde en nog te realiseren wegen uit het stedenbouwkundig uitbreidingsplan.³⁶ In 1927 werd een begin gemaakt met de uitvoering van het plan en kort daarna werd het terrein opengesteld voor publiek (afb. 13).

De grond ten oosten van het 'Bos van Smits' werd in december 1928 aangekocht door de gemeente Eindhoven, een jaar later gevolgd door de bezittingen van de zusters Ursulinen aan de noordzijde.³⁷ Het park kon nu een verdere afronding krijgen, waarbij Tersteeg zijn ontwerp actualiseerde en in 1930 de werkzaamheden konden aanvangen (afb. 14).³⁸ Het padenstelsel werd door Tersteeg uitgebreid naar de toegevoegde terreindelen, terwijl nu ook de oude tuin van het Eindhovens Mannenkoor werd geïntegreerd in het totaalontwerp. De oude villa Den Elzent of Sancta Ursula werd in gebruik genomen als nieuw gemeentehuis. De hoofdentree tot het park werd direct naast het gemeentehuis gesitueerd.³⁹ In 1931 was het werk gereed en besloot het college van B&W tot de nieuwe naam 'Stadswandelpark'.⁴⁰

In 1929 was reeds een openbare nationale idee-enprijsvraag uitgeschreven voor de oprichting van een monument ter herinnering aan de eerste 'radiophonische' verbinding tussen Nederland en toenmalig Nederlands-Indië. De inpassingen van het monument in het park werden begeleid door Tersteeg, waarbij hij een hartvormige vijver bij het beeld ontwierp. Dit betrof uiteindelijk een relatief grote ingreep, ook omdat het beeld op een terreinverhoging werd geplaatst, de padenloop diende te worden aangepast en het monument aan de achterzijde een dichte beplanting kreeg *'om het een geheel gesloten en rustige achtergrond te geven'*.⁴¹ Op 28 november 1936 werd het monument feestelijk onthuld door prinses Juliana.⁴²

Na de Tweede Wereldoorlog zouden nog diverse wijzigingen plaatsvinden. Een relatief kleine verandering betrof bijvoorbeeld de plaatsing

van een volière in het park in 1951.⁴³ Na de aanstelling van Frans J. Fontaine (1921-2002) als directeur van de plantsoenendienst in 1950 werden diverse beheermaatregelen genomen, bruggen en eendenvoederplek vervangen, de versleten omheining en poorten rond het park verwijderd en het aangrenzende 'kreupelhout' gerooid om doorzichten te creëren vanuit de omgeving het park in.⁴⁴

Ook werd gewerkt aan een uitbreiding van het park, ontworpen door Fontaine.⁴⁵ De plannen waren in 1957 gereed en in 1958 werd gestart met de werkzaamheden (afb. 15).

Afb. 14. Uitsnede van de Grondgebruikskaart van Eindhoven, blad 34, 1931-1932. De plattegrond geeft weer dat de terreinen van Smits, Leyten en de zusters in handen zijn gekomen van de gemeente en de parkaanleg door Tersteeg is afgerond (RHCE, 10161, inv.nr. 55852)

Afb. 15. Prentbriefkaart met het nieuwe parkdeel en een moderne betonbrug, circa 1970. (BHIC, 1220-000724)

Afb. 16. Luchtfoto van het noordwestelijk deel van het Oranjepark, door H. Snellman, 1981. (CODA, GA-002214)

Kort hierna werd besloten tot de bouw van een schouwburg met parkeerplaats in de voormalige tuinen van de zuster Ursulinen en het Eindhovensch Mannenkoor. Tot de plannen behoorde ook de sloop van Huize Den Elzent, niet langer in gebruik als gemeentehuis.⁴⁶ De Stadsschouwburg werd op 2 oktober 1964 geopend door prinses Beatrix (afb. 10-11).

Enkele overeenkomsten tussen beide parken

Bij het vergelijken van deze twee parken zijn enkele intrigerende overeenkomsten te zien. Zoals aangegeven maakten Apeldoorn en Eindhoven in het laatste kwart van de negentiende en eerste kwart van de twintigste eeuw een sterke economische en demografische groei door, met een forse stedelijke expansie als gevolg. De parken waren een uitvloeisel van deze stedelijke groei en lagen aanvankelijk

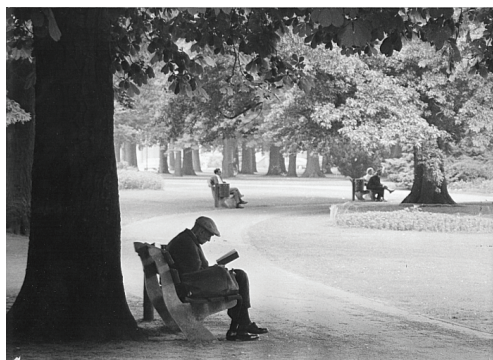
buiten de toenmalige stadsrand. Een belangrijke aanleiding voor de totstandkoming van het Oranjepark als villapark was de opening van de spoorlijn Amsterdam-Amersfoort-Zutphen met een station in Apeldoorn (1874-1876) en de aantrekkingskracht van Apeldoorn op de vermogende klasse.⁴⁷ In Eindhoven speelde een goede bereikbaarheid eveneens mee in de overwegingen om het stadspark te stichten en zou het park tussen de twee ringwegen komen te liggen.

In de stedelijke structuur staan de parken niet op zichzelf, maar waren ze ruimtelijk en functioneel verbonden met andere groengebieden in de stad. Zo ligt het Stadswandelpark in Eindhoven als een wig tussen wijken en loopt het in zuidelijke richting door in de Dommelvallei. Het principe van het Oranjepark werd herhaald bij latere uitbreidingen van de villa-wijk, waarbij het aaneengesloten parkgebied van het Wilhelminapark, Prinsenveld en Verzetstrijderspark ontstond, gesitueerd te midden van villabeboewing.

Daarnaast hebben beide stadsparken een oorsprong in een buitenplaats: Den Elzent in Stratum en De Pasch in Apeldoorn. In beide gevallen werd de grond van de buitenplaats verkaveld en verkocht aan particulieren. Van zowel Den Elzent als De Pasch is het hoofdhuis uiteindelijk gesloopt en resteert nu weinig dat aan het verleden als buitenplaats herinnert (afb. 19-20).

Met name in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog was het gebruikelijk om parken te verrijken met diverse voorzieningen en attracties.⁴⁸ Zo werden typische elementen als een muziektent, volière, parkspellen, bloemperken en gedenkmونumenten in de loop der jaren toegevoegd. Met name de gedenkmونumenten waren ingrijpend voor de opzet van het

Afb. 17. Rustzoekers in het Oranjepark, ca. 1970-1975. (CODA, P-005291)

Afb. 18. Diverse gebruikers van het Oranjepark.

park, in beide gevallen begeleid door bekwame tuin- en landschapsarchitecten: het Radio-monument (1936) in het Stadswandelpark, ingepast door Tersteeg, en het Verzetsmonument (1960) in het Oranjepark, met advies door Bijhouwer. Overigens waren parkbankjes prioriteit één: het aantal van zes parkbanken in de voormalige tuin van het Eindhoven Mannenkoor was volgens de journalist van het Eindhovens Dagblad veel te weinig; na de uitbreiding in 1928 werden er nog eens vijftig (!) bankjes in het 'Bos van Smits' geplaatst.⁴⁹

Opvallend is dat voor beide parken gold dat er in de jaren 1950-1960 plannen waren voor de bouw van een 'cultuurtempel' in het park. In het Oranjepark wilde de gemeente een cultureel centrum met schouwburg bouwen. Ook het Stadswandelpark werd gekozen als nieuwe plek voor een schouwburg. Aangezien het Eindhovens Mannenkoor haar sociëteit al in 1892 op deze plek had gevestigd, net zoals in het Oranjepark al sinds 1898 concerten in de openlucht werden gegeven, is de gedachte aan een dergelijke muzikaal-culturele bestemming niet zo vreemd.

De twee parken werden ontworpen door ingehuurde tuin- en landschapsarchitecten en volgens deze ontwerpen gerealiseerd. Beiden bestaan thans nog, zijn geliefd en worden veelvuldig gebruikt door de inwoners.⁵⁰

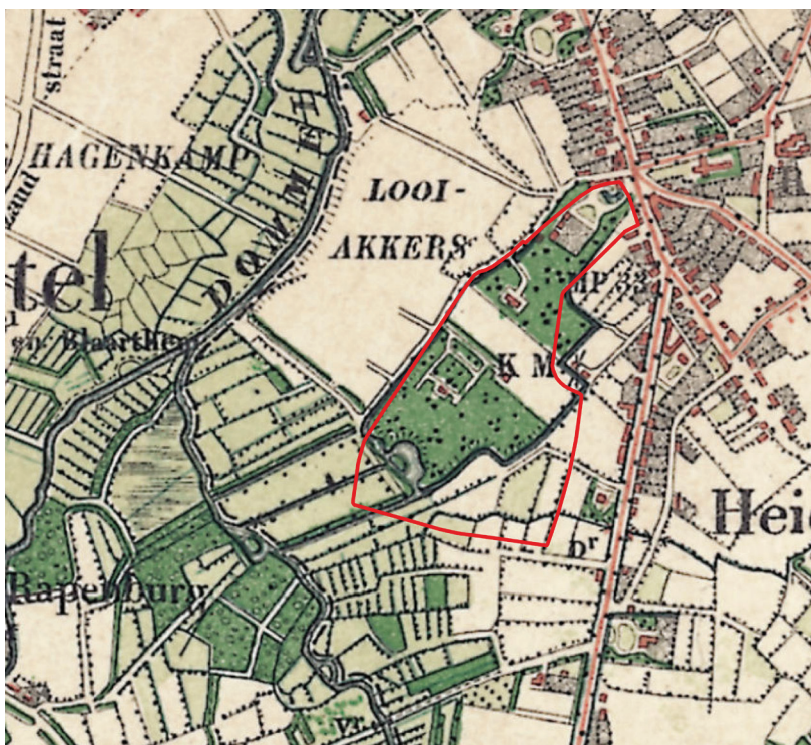
Veelzeggende verschillen?

Naast het eerdergenoemde verschil in omvang is het evident dat de parken als publiek terrein in verschillende tijden zijn gerealiseerd: het Oranjepark tussen 1874 en 1876 en het Stadswandelpark tussen 1921 en 1931. De verschillen illustreren in zekere zin de maatschappelijke veranderingen die in de tussenliggende vijftig jaar hadden plaatsgevonden.

Zo was het Oranjepark in Apeldoorn nadrukkelijk een particuliere onderneming, waarbij het park voor de initiator ten dienste stond van de omliggende villabebouwing.⁵¹ Het kwam tot stand zonder actieve rol vanuit de overheid, de gemeenteraad hoefde alleen akkoord te gaan met het ontvangen van het park als 'geschenk'. Vervolgens hoefde de gemeente de aanleg enkel en alleen af te ronden en het toekomstig beheer op zich te nemen.⁵² Daarmee was het

Afb. 19. Locatie van het Oranjepark (rood gemarkeerd) op de militair-topografische kaart uit circa 1850. Rechts van het latere Oranjepark is De Pasch op de kaart aangeduid. (Nationaal Archief, NL-HaNA_4.TOPO_8.331-groot)

Afb. 20. Locatie van het Stadswandelpark (rood gemarkeerd) op de topografische kaart, uitgegeven in 1901. In het uiterste noorden, aan de Stratumseweg, lag Huize den Elzent. De aangegeven bossen en vijver (linksonder in het rode kader) werden opgenomen in het park. De velden aan de zuidoostzijde (rechtsonder in het rode kader) vielen buiten de 'omgrachting' van de oorspronkelijke buitenplaats en werden door Fontaine omstreeks 1958 aan het park toegevoegd. (Kadaster, www.topotijdreis.nl)

Afb. 21 en 22. De muziekkoe-
pels in Eindhoven (links) en
Apeldoorn (rechts).

geen filantropisch geschenk, maar bedoeld als een daad waarvan beide partijen (in principe) beter zouden worden.⁵³

Daarbij kwam dat het Oranjepark wel een integraal wijkontwerp betrof, maar geen vanuit het stadsbestuur geïnitieerd, planmatig uitbreidingsplan voor de stad als geheel, zoals na de Woningwet van 1901 voor gemeentes boven de 10.000 inwoners verplicht werd. Het Oranjepark zou in compositie een samenhangend onderdeel worden van de villawijk: een 'central park' voor de wijk, waar een hoofdentree en hekken ontbraken.

Het Stadswandelpark werd initieel wel doelbewust door de gemeente Eindhoven gepland in het uitbreidingsplan door Kools (1921). Het stedenbouwkundig plan zou echter later wijzigen, waardoor de interactie tussen omliggende wijken en park minder goed uit de verf kwam, bijvoorbeeld met de vanaf 1920 bebouwde villawijk Elzent.⁵⁴ Het park werd meer gezien als plek voor alle Eindhovenaren en niet alleen voor de aanliggende huizen. Kenmerkend is dat de hoofdentree naast het gemeentehuis lag. Er waren parkwachters en hekken nodig om ongewenste praktijken te voorkomen. Later zouden drie flats aan de Le Sage ten Broeklaan (gebouwd in 1955-1956) en de studentenflat aan de Boutenslaan (gebouwd in 1958-1959) wel in de parkuitbreiding door Fontaine worden opgenomen, zodat deze in het park kwamen te liggen.

Belangrijk verschil ligt dus in de reden achter het initiatief om de parken aan te leggen. Het Oranjepark was bedoeld voor de gegoede klasse, met name het zicht vanuit omliggende villa's en het gebruik voor de wijkbewoners. Zo'n 50 jaar later werd het Stadswandelpark aangelegd voor alle inwoners van Eindhoven. Het was daarmee meer een 'volkspark', waarin natuurbeleving, het wandelen als gezonde en sociale activiteit, en kinderactiviteiten (eendjesvoederplek, speeltuin) beoogd werden.

Hoewel het Oranjepark voortkwam uit een buitenplaats werd de bestaande sieraanleg niet benut voor het park: het Oranjepark werd buiten de parkaanleg van De Pasch gerealiseerd, ter plekke van een veld en een bosperceel (afb. 19). Bij het Stadswandelpark werd juist wel gebruik gemaakt van de bestaande tuin- en parkaanleg (of restanten daarvan): de geometrische tuin van Springer en de rest van de tuin van het Eindhovens Mannenkoor, alsmede het bos van Smits met de parkvijver van Den Elzent (die door Springer was ontworpen) (afb. 20).

Uiteenlopende ontwikkeling

Markant is dat de muziekkoepels in beide gevallen werden afgebroken in de jaren zestig, om in de jaren negentig weer nieuw gebouwd te worden. In Apeldoorn gebeurde dit naar het

Afb. 23 en 24. Bloemperken,
kiosk, fontein en betonbrug in
het Oranjepark.

oorspronkelijke, sierlijke beeld; in Eindhoven herrees de 'kiosk' als modern gebouw (afb. 21-22). Daarbij is het goed te bedenken dat in Apeldoorn de koepel een bijzonder beeldbepalende situering aan de vijver kent, terwijl in Eindhoven de muziekkoepeel een plek kreeg aan de parkeerplaats (op vrijwel de historische locatie bij de voormalige sociëteit van het Eindhovens Mannenkoor). Ook werd voor beide parken de wens uitgesproken om een fontein te realiseren. In Apeldoorn kwam de 'kwartjesfontein' (1932) er na een inzamelingsactie onder de burgers (afb. 23). In Eindhoven werd er uiteindelijk door de gemeente vanaf gezien (1961).⁵⁵

Wel werden er in het Stadswandelpark sinds de jaren tachtig meerdere kunstwerken geplaatst, waardoor een beeldentuin is ontstaan.⁵⁶

In beide parken zouden, gezien de tijd waarin zij ontstonden, houten knuppelbruggetjes niet hebben misstaan. In Eindhoven zijn deze aanwezig geweest, bij de parkvijver door Springer. Deze zijn echter tijdens de uitbreiding door Fontaine (1958) vervangen door zakelijke, niet onaardige betonnen bruggen (afb. 15).

In Apeldoorn kregen de 'zusterparken' Wilheminapark en Prinsenspark wel vanaf de eerste aanleg een rustiek-houten brug, terwijl in het Oranjepark een sierlijke parkbrug over de vijverarm in de Regentesselaan was gesitueerd (eerst van gietijzer, later vervangen door een bakstenen exemplaar). Pas later is naar advies van Bijhouwer (1965) de betonnen brug in het park gekomen (afb. 24).

In Apeldoorn werd de bouw van een schouwburg, waarmee minstens de helft van het park zou verdwijnen of ingrijpend zou wijzigen, afgewend. Dit mede onder druk van de Apeldoornse bevolking, alsmede door de discussie over de voorwaarden waaronder het park door Van der Houven van Oordt aan de gemeente was geschonken.⁵⁷

In Eindhoven zou de schouwburg uiteindelijk wel gebouwd worden, in het noordelijke uiteinde dat het dichtst bij de stad lag. Daarmee verdween het belangrijkste restant van de negentiende-eeuwse buitenplaats, namelijk huize Den Elzent.

Het Oranjepark is op hoofdlijnen vrijwel ongewijzigd gebleven (afb. 1-2). Het ontwerp door Hogeweg uit 1875 is thans nog goed her-

Afb. 25. Het Radio-monument in het Stadswandelpark.

kenbaar, hoewel bomen ten dele zijn vervangen en details als heester- en bloemperken zijn verdwenen of in een moderne vorm aanwezig zijn.

Bij het Stadswandelpark is in de loop der tijd constant sprake geweest van veranderingen (afb. 10). Het eerste openbare stadspark (1921), de voormalige tuin van het Eindhovens Mannenkoor, is niet meer als deelgebied of in oorspronkelijke vorm herkenbaar. Tersteeg wijzigde zijn eigen ontwerp al binnen tien jaar voor de inpassing van het Radio-monument (1936) (afb. 25). En door de – op zich zorgvuldige en hoogwaardige – parkuitbreiding door Fontaine (1958) is de vijver uitgebreid, zijn paden verdwenen of doorgetrokken en zijn beplantingen gewijzigd.

Uiteindelijk waren zowel Oranjepark en Stadswandelpark rijk aan bloemborders, alleen volgde dit bij het Stadswandelpark pas na introductie door Fontaine (1958), terwijl in Oranjepark dit al omstreeks 1900 het geval was.

Waar in Eindhoven aanvankelijk door Springer op Den Elzent een tuin in gemengde stijl was aangelegd, als combinatie van een landschapspark met daarin een neo-classicistische tuin, verdween de geometrische aanleg uiteindelijk in het ontwerp door Tersteeg.

Het Oranjepark werd naar idee van Hogeweg in een soort sjabloonmatige landschapstijl gerealiseerd, terwijl enkele jaren later een neo-classicistisch plantsoen, het Prins-Hendrikplein (1877), werd aangelegd om de H.B.S. met het Oranjepark te verbinden.⁵⁸

Mede vanwege de samenhang met de omliggende bebouwing is het Oranjepark thans Rijksmonument, wat recht doet aan de oorspronkelijke opzet van het park.⁵⁹ Het Stads-wandelpark is aangewezen als gemeentelijk monument.⁶⁰

Tot slot

In dit artikel is geenszins gepoogd beide parken met elkaar te laten wedijveren op waarde of betekenis, noch een totaalbeeld van de parkgeschiedenis te geven. Het is met name bedoeld om overeenkomende verschijnselen te constateren, en tegelijk te kijken hoe de verschillen kunnen worden getypeerd in hun eigen historische en ruimtelijke context. Het proefschrift van Sandra den Dulk (2021) is dankbaar gebruikt als hulpmiddel om verschijnselen te herkennen. Tegelijk hadden beide casussen in het proefschrift niet misstaan, waarbij de meer fundamentele vraag kan worden gesteld of een motief van aanleg en/of vormgeving meespeelt bij het 'succes' of de houdbaarheid van een park. Is het 150 jaar oude Oranjepark relatief goed geconserveerd door de binding met de omliggende villa's? Is het door de gemeente gerealiseerde Stadswandelpark in haar honderdjarig bestaan telkens verdienstelijk meebewogen met de politieke wensen vanuit de verschillende gemeentebesturen? Of ligt de levensloop van een park ook verscholen in culturele eigenschappen van een stad? Wellicht leert de verdere toekomst van deze parken het ons.

English summary

In Apeldoorn, entrepreneur and initiator Hendrik Christiaan van der Houven van Oordt created the Oranjepark in 1874 as a center and attractive factor for the surrounding villa park to be developed. In Eindhoven, the Stadswandelpark was created step by step from 1920 onwards, with various extensions. Some striking similarities can be seen between the parks: both emerged from a country estate and during significant urban growth. Although the geographical location and time period are already different, differences can also be noted that characterize the specific situations. The Oranjepark was a private initiative, created in connection with the neighborhood and intended for the (affluent) neighborhood. It now remains virtually unchanged. The Stadswandelpark was constructed by the municipality as a walking park for the entire city. The park has been regularly changed over time and has been developing with social trends.

Noten

- 1 In 2022 en 2023 deed SB4 in opdracht van respectievelijk gemeente Apeldoorn en gemeente Eindhoven onderzoek naar het Oranjepark in Apeldoorn en Stads-wandelpark in Eindhoven: SB4, *Cultuur-historische waardestelling Oranjepark, Wilhelminapark, Verzetsstrijderspark en Prinsenpark te Apeldoorn*, Wageningen, 2022; SB4, *Cultuurhistorische waardering Stadswandelpark te Eindhoven*, Wageningen, 2023.
- 2 Albertine van Woerden, *De Gouden Eeuw van Apeldoorn. De onstuimige groei van een Veluws dorp tot grote stad in de 19e eeuw*, Stichting Apeldoornse Monumenten, 2010; C.J.C.W.H. Arnold, *Apeldoorn in opkomst. De ontwikkeling van dorp en gemeente in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Zutphen, 1971; C. Frank, F. Haans en H. Ummels, *Architectuur en stedenbouw 1850-1940. Apeldoorn*. Monumenten Inventarisatie Project, Zwolle, 1997; R.M. Kemperink e.a. (red.), *Geschiedenis van Apeldoorn*, Zutphen, 1993; P. Opmeer, E. Blok en C. Brouwer, *Stedendriehoek. Portret van een eigentijdse regio met een rijk verleden*, Walburg Pers, Zutphen, 2007; *De Parken, rijksbeschermd stadsgesicht*, Gemeente Apeldoorn, dienst ROW, 2005.
- 3 CODA, Apeldoorn, toeg.nr. 370, inv.nr. 318. In 1756 zou De Pasch door A. Timmer zijn verkocht aan J. Hessels, gehuwd met P. Wildvanck.
- 4 Deze nieuwe wegen kwamen in het plan en realisering terug, zoals Kerklaan en Meester van Rhemenslaan.
- 5 E.H.J. Kompanje, 'Hendrik Christiaan van der Houven van Oordt 1837-1901, Landbouwkundige, Grondbezitter, Steenfabrikant en Bestuurder', in: C.A.M. Gietman (eindred.), R.M. Kemperink, J.A.E. Kuys, E. Pelzers en P. van Wissing, *Biografisch Woordenboek Gelderland, deel 3. Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis*, Hilversum, 2002, p. 69-72; http://www.biografischwoordenboekgelderland.nl/bio/3_Hendrik_Christiaan_van_der_Houven_van_Oordt.
- 6 E.H.J. Kompanje, *Wonen in de parken*, Apeldoorn, 2005, p. 36.
- 7 Het ontwerp door 'Hogeweg en Zoon' voor het Oranjepark won op de tentoonstelling van 'tuinbouwvoortbrengselen' in 1875 te Amsterdam een zilveren medaille. In dezelfde categorie ('Teekeningen van tuinen of kassen') won L.A. Springer de verguld-zilveren medaille en N. Redeker Bisdorf Jr. uit Amsterdam eveneens een zilveren medaille. Zie: Kompanje, 2005, p. 19; *Apeldoornsche Courant*, 17-04-1875; *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 09-04-1875; *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 09-04-1875. Hogeweg adverteerde in 1844 als 'architect in het aanleggen van Buitenplaatsen' en in het overlijdensbericht in de Zutphensche Courant van 7 mei 1881 werd hij 'Grond-Architect' genoemd. In 1873 gingen vader Jacob en zoon Lodewijk, beiden architect, een vennootschap aan onder de firma 'Hogeweg en zoon', gespecialiseerd in het 'maken en uitvoeren van plannen voor het bouwen van huizen, het aanleggen van buitenplaatsen, wegen, bruggen, kribben, waterwerken en verder daaraan verwante ondernemingen, zoomede tot het taxeren en in kaart brengen van huizen en landerijen'; zie: *Oprechte Haarlemsche Courant*, 12-10-1844; *Algemeen Handelsblad* 25-5-1844; *Zutphensche courant*, 6-9-1856. Hogeweg zou 20 jaar opzichter zijn geweest bij de bekende tuinarchitect J.D. Zocher jr., onder andere op Hof te Dieren (1822), Twickel (1835) en Keppel (1835); zie: Korneel Aschman, Stichting In Arcadië, 'Zogher, de fameuze aanlegger'. *Kwaliteitsimpuls Zocherparken in de Landgoederenzone Zuid-Holland. Handreiking bij het beheer en herstel*, 2017, p. 25. De abusievelijke vermelding van H.H. Hogeweg in veel publicaties is waarschijnlijk gebaseerd op het krantenartikel, waarbij H.H. een algemene aanduiding voor 'Hooggeachte heer' of iets dergelijks zal zijn geweest. *Oprechte Haarlemsche courant*, 01-05-1873.
- 8 Kompanje, 2005, p. 24.
- 9 Kompanje, 2005, p. 27.
- 10 Beschrijving door B. Tideman, 1885, in: Kompanje, 2005, p. 17.
- 11 Kompanje, 2005, p. 19.
- 12 L. Albers en A. van Tienen, *Loolaan, Regentesselaan, Kerklaan. Historie en aanbevelingen*, Albers Adviezen, 2002, p. 25. Het was niet ongebruikelijk om een (buiten)

- sociëteit aan een plantsoen te vestigen, zoals ook in Deventer, Zutphen, Amersfoort en Utrecht.
- 13 CODA, toeg.nr. 370, inv.nr. 318.
 - 14 Op vroege foto's, gemaakt tijdens de aanleg van het park, zijn oudere bomen zichtbaar.
 - 15 Kompanje, 2005, p. 38-39.
 - 16 Kompanje, 2005, p. 21-22. Het was Van der Houven van Oordt zelf die de koning in 1874 verzocht of het nieuwe park de naam 'Oranjepark' zou mogen dragen.
 - 17 De gedenkbank was een initiatief van de 'Vereeniging tot veraangenaming van het verblijf' en naar ontwerp van de Apeldoornse architect J.A. Wijn. De muziekkoepeel werd aangeboden door de 'Commissie voor de Muziekten' en door gemeentearchitect G. de Zeeuw ontworpen en door H. Kamphuis uitgevoerd. De oude koepel werd in 1960 verwijderd en op dezelfde plek, in vrijwel dezelfde vorm in 1999 herbouwd. In de vijver werd de 'Kwartjesfontein', naar ontwerp van Pieter Puype, op 31 augustus 1932 door prinses Juliana onthuld. In 1978 verkeerde de fontein in slechte staat en werd deze vervangen door een nieuw en modern exemplaar: een nieuwe fontein 'à la model Sonsbeek', aangeboden door firma Wegener ter ere van het 75-jarig bestaan. In 1928 werd door de 'Apeldoornsche Pluimvee en Konijnenfokkersvereniging' een volière aangeboden om te plaatsen in (bij voorkeur) het Oranjepark, welke in mei van dat jaar werd geopend. In 2004 was deze volière nog aanwezig. Zie: Paul Rem, *De kwartjesfontein van Pieter Puype. De opmerkelijke historie van een Apeldoornse fontein en zijn schepper*, Stichting Apeldoornse Monumenten, 2009, p. 39-40, 63; *Apeldoornsche Courant*, 25-06-1898; *Apeldoornsche Courant*, 5 mei 1928; <https://www.geheugenvanapeldoorn.nl/bijzondere-plaatsen/de-parken-indische-buurt-en-loolaan-noord/van-der-houven-van-oordtbank/pointofinterest/detail>; Wim H. Nijhof, *Apeldoorn, stad rond pleinen en parken*, Apeldoorn, 2002, p. 126.
 - 18 CODA, toeg.nr. 006, inv.nr. 9707, brieven door Bijhouwer d.d. 11-11-1958 en 21-1-1959; *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 03-04-1959.
 - 19 Mede door de voorkeur van de provincie voor een andere locatie werd uiteindelijk (1961) afgezien van gerechtelijke procedures en zou congrescentrum Orpheus bij de Loolaan worden gebouwd.
 - 20 G. Andela, *J.T.P. Bijhouwer. Grensverleggend landschapsarchitect*, Rotterdam, 2011, p. 148-149; CODA, toeg.nr. 006, inv.nr. 9707, brieven door Bijhouwer d.d. 21-1-1959. Bijhouwer stelde namelijk ook een wijziging van de vorm van de vijver voor, door plaatsing van de schouwburg aan het water, alsmede een 'vogelbroedeiland' nabij de brug.
 - 21 J. Spoorenberg, Uit de geschiedenis van het stadswandelpark en huize Den Elzent alias Sancta Ursula, in: *'t Gruun Buukske*, 21 (1992) 2/4, p. 38-50, 114-127; Kadaster archief, Kadastrale Gemeente Stratum, leggerart. 425.
 - 22 In oktober 1884 werd de aanbesteding van grondwerk in een krantenadvertentie aangekondigd. Ook Springer tekende op één van zijn plattegronden aan dat het werk in oktober 1884 aanving. Zie krantenadvertentie in R. de Bruyn, *Het Ontstaan van het Stadswandelpark*, Eindhoven, 1989.
 - 23 Een door Springer vervaardigde, fraaie nettekening van het park dateert van 1886. Wageningen University & Research Special Collections (WUR SC), inv.nr. 01.477.02
 - 24 Op een fotokopie van de nettekening maakte Springer enkele aantekeningen: 'Plan van Uitbreiding van de Buitenplaats Elsent te Stratum bij Eindhoven, door overlijden van den eigenaar niet geheel uitgevoerd' en op de achterzijde 'Elsent te Stratum bij Eindhoven voor den heer Sinkel, uitbreiding en verandering', WUR SC, inv.nr. 01.477.
 - 25 *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant*, 25-03-1891.
 - 26 https://reliwiki.nl/index.php/Eindhoven,_Stratumsedijk_20_-_Sancta_Ursula; <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/klooster-sancta-ursula-in-eindhoven>; http://www.eindhoven-encyclopedie.nl/index.php/Sancta_Ursula.
 - 27 Op de westelijke hoogte werd een tuinhuisje gebouwd, op de oostelijke hoogte stond op de top één markante boom.
 - 28 G. Andela, *Licht op groen, parken en plantsoenen in Eindhoven*, 2005, p. 8-9.

- 29 Andela, 2005, p. 16.
- 30 RHCE, toeg.nr. 10161, inv.nr. 197. Brief van Gemeentewerken aan B&W d.d. 24 december 1920; Voorstel in raadsvergadering van 21 januari 1921 vastgesteld.
- 31 *Eindhovens Dagblad*, 27-06-1921 en 30-06-1921.
- 32 RHCE, toeg.nr. 10247, inv.nr. 95-41F10-1923, Mededeling aan de raad, nr. 151, 5 oktober 1923. Het betrof percelen A2545 en A2547, tezamen 5.80.20 ha. Aankoop werd gemotiveerd vanuit de grote behoefte aan een openbaar stadspark, als aanvulling op het dan aanwezige doch excentrisch gelegen Philips de Jongh Wandelpark, alsmede de algemene aanbeveling van prof. Strübben voor steden om 10% van haar bebouwde oppervlak aan park te hebben.
- 33 In een brief d.d. 8 oktober 1923 werd Tersteeg door de directeur van Gemeentewerken om advies gevraagd in verband met de aankoop van het perceel (Smits) naast het reeds opengestelde park (tuin Eindhovens Mannenchor). RHCE, toeg.nr. 10161 inv.nr. 197.
- 34 Brief van Gemeentewerken d.d. 4 februari 1924, met aanbieding ontwerp door Tersteeg. Voor de aanleg werd een budget van fl. 2000,- gevraagd. RHCE, toeg.nr. 10161, inv.nr. 197. Tersteeg adviseerde eerder al (in brief Gemeentewerken d.d. 19 oktober 1923) het hakhout niet zomaar te verkopen: *'een groot deel van het meerjarige hakhout moet verdwijnen, het is echter van groot belang de hakkers uit het park te houden om te beletten dat zij dingen omhakken die we liever zouden behouden en tevens om beschadiging te voorkomen.'* RHCE, toeg.nr. 10247, inv.nr. 95-41F10-1923.
- 35 Op de tekeningen door Tersteeg zijn enkele bomen specifiek aangeduid, waaruit kan worden opgemaakt dat die al aanwezig waren.
- 36 Dit kwam met name tot uiting in opname van een nieuwe rijweg zuidelijk langs het Stadspaviljoen (zoals aanvankelijk in het Uitbreidingsplan was opgenomen) en de aansluiting op een 'rotonde' aan de zuidoostzijde, aansluitend op geprojecteerde nieuwe wegen in de wijk ten zuidoosten van het park.
- 37 RHCE, toeg.nr. 10247, inv.nr. 108-41C22-1928.
- 38 Zie: Ontwerptekening 'Parkaanleg in de gemeente Eindhoven, schaal 1 à 500', door D.F. Tersteeg, ca. 1930, RHCE, toeg.nr. 10161, inv.nr. 197; WUR SC, inv.nr. 29.032K.01 en inv.nr. 29.032K.02.
- 39 Andela, 2005, p. 17-18.
- 40 Andela, 2005, p. 18. Kools had aanvankelijk de naam 'Nassapark' in gedachten.
- 41 Brief van Gemeentewerken d.d. 20 juni 1935 aan B&W. RHCE, toeg.nr. 10161, inv.nr. 201.
- 42 Peter Thoben, Ontspanning en vermaak in het Stadswandelpark, in: René Erven, Peter Thoben en Lilian Calame, *Het Eindhovense Stadswandelpark. Open Monumentendag 2019*, Comité Open Monumentendag Eindhoven, Stichting Architectuurcentrum Regio Eindhoven, 2019, p. 7. Termote was verantwoordelijk voor het bronzen beeld, Roosenburg verzorgde de juiste plaats van het monument, de fundering en opstand in baksteen, alsmede het muurtje achter het monument. Zie: Brief van Gemeentewerken d.d. 19 mei 1933. RHCE, toeg.nr. 10161, inv.nr. 201.
- 43 Thoben, 2019, p. 8-9.
- 44 Gevolg van het opruimen van de omheining was dat het park ook 's avonds toegankelijk zou worden voor publiek. Het aanbrengen van verlichting hing daar mee samen. Zie Raadsvoorstel nr. 165, 22 juni 1951. RHCE, toeg.nr. 10491, inv.nr. 2959.
- 45 Aanvankelijk werd aan D. Haspels, als voormalig medewerker en opvolger van Tersteeg, gevraagd om hiervoor een plan te maken. Door het overlijden van Haspels werd het werk overgenomen door Fontaine. Spoorenberg, 1992, p. 118-119. Andela, 2005, p. 51. In de parkuitbreiding werden drie flats aan de Le Sage ten Broeklaan (gebouwd in 1955-1956) en een studentenflat aan de Boutenslaan (gebouwd in 1958-1959) opgenomen. Zie Complexomschrijvingen Boutenslaan-Oost, Boutenslaan-West en Karel de Grotelaan; wederopbouw categorie woningen, door Van Meijel - Adviseurs in cultuurhistorie (2016), Bijlage 7 bij Bestemmingsplan Strijp- Gestel- en Stratum binnen de Ring en Bloemenbuurt-Zuid 2020, NL.IMRO.0772.80350-0301.
- 46 Spoorenberg, 1992, p. 120-121. Het Stadspaviljoen zou volgens de plannen ook verdwijnen, doch het huurcontract liep nog

- tot 1966. In 1963 werd besloten het paviljoen te behouden en in 1968 werd het gebouw uitgebreid. De muziekkiosk werd wel verwijderd. Vanwege de bouw van de schouwburg werd de volière verplaatst naar de huidige locatie ten zuidoosten van het Stadspaviljoen. In 1990 werd een nieuwe muziekkoepeel gerealiseerd.
- 47 Het Oranjepark behoort tot de vroege planmatig opgezette villaparken. Rond dezelfde tijd werden in het Gooi villaparken ontwikkeld, zie: Jannes de Haan, *Gooische Villaparken. Ontwikkeling van het buitenwonen in het Gooi tussen 1874 en 1940*, Haarlem, 1990.
- 48 Den Dulk, 2021, p. 128-144.
- 49 Thoben, 2019, p. 6: commentaar in het *Eindhovens Dagblad*, 1922. Andela, 2005, p. 17; Raadsbesluit nr. 141, 30 mei 1930. RHCE, toeg.nr. 10161, inv.nr. 197.
- 50 De historie van de parken is in beide gevallen nauwgezet uitgezocht en beschreven door respectievelijk Bert Kompanje (2005) en Jan Spoorenberg (1992), waarbij het Stadswandelpark is opgenomen in de publicatie *Licht op groen, parken en plantsoenen in Eindhoven* van Gerrie Andela (2005), van welke publicaties dankbaar gebruik is gemaakt.
- 51 Door de aanwezigheid van het park waren de villa's extra aantrekkelijk. Dit was echter anders dan het 'villaparkconcept' dat Sandra den Dulk beschrijft, in welk geval woningen werden gebouwd om de aanleg van het park te financieren (en waarbij de parkaanleg het hoofddoel was en niet de verkoop van kavels). S. J. den Dulk, *Verlangen naar groene wandelingen. De wording van het stadspark in Nederland 1600-1940*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2021, p. 304, 341.
- 52 Later (in de jaren 60) zou er nog discussie binnen de gemeente ontstaan of het wel een geschenk betrof, of dat met name Van der Houven van Oordt er van had geprofiteerd. Kompanje, 2005, p. 33-34.
- 53 Voor meer context bij villaparken, zie: J.A. De Haan, *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2016; I. Pey., *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuisen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*, Zwolle, 2004.
- 54 <https://www.ihesm.com/eindhoven1934/elzent/>
- 55 RHCE, toeg.nr. 10491, inv.nr. 2959.
- 56 <http://www.buitenbeeldinbeeld.nl/Eindhoven/>
- 57 Kompanje, 2005, p. 33-34; CODA, toeg.nr. 006, inv.nr. 9707.
- 58 Den Dulk, 2021, p. 338-341. Formele deeltuinen werden vaker gebruikt om verbindingen te leggen, bijvoorbeeld met een station.
- 59 <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/complexen/514509>
- 60 Het Observatorium (sterrenwacht) en het Radiomonument zijn aangewezen als rijksmonument (nummers 518823 en 518824). Het Stadspaviljoen, het Stadswandelpark en de Stadsschouwburg (Parktheater) zijn aangewezen als gemeentelijk monument.